

Varga Benjámín

Mossóczy Zakariás népnyelvű rituálekísérlete a XVI. századból

Régi kérdések, régi válaszok?

A most következő munkabeszámoló nyitott kutatási témáról szól, sok kérdőjellel, helyenként óvatos hipotézisekkel. A téma mellékszálnak indult: Telegdi Miklós 1583-as

Varga Benjámín (Budapest) latin filológus, az ELTE Liturgiátörténeti Kutatócsoport munkatársa, a Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzene Tanszékének óraadó oktatója.

Agendarius-át készítettük elő kritikai kiadásra —az *Agendarius* az esztergomi rituále történetének egy sajátos fejleménye, mely a középkori hagyományt lezáró és továbbörökítő 1560-as, Oláh-féle *Ordo et ritus* és az újkort meghatározó 1625-ös Pázmány-féle *Rituale Strigoniense* között áll mintegy átmenetként—, e munka közben került elő a Mossóczy-féle népnyelvű rituále-kísérlet problémája.

Előszőr a címszereplőről. Mossóczy¹ Zakariás püspök (1542–1587) a drámai fordulatokban gazdag korabeli magyar egyháztörténelem egy viszonylag elfeledett főpapja. Ennek a feledésnek többek közt az lehet az oka, hogy nem maradt fenn a neve alatt olyan saját mű, amely a világi kultúrtörténet-irodalomtörténet érdeklődésére is számot tarthatna. Még a jogtörténészek emlékeznek rá leginkább, tekintettel arra, hogy Telegdi Miklós esztergomi érseki adminisztrátorral (történetünk másik főszereplőjével) együtt ő rendezte sajtó alá a nevezetes *Corpus iuris Hungarici* első, 1584-es kiadását.² Mindjárt felmerül a kérdés: pontosan milyen munkatársi-baráti viszonyban voltak ők ketten pályafutásuk korábbi szakaszaiban? Reményeink szerint erre levéltári kutatás adhat majd közelebbi választ.

Szerencsénkre a korszak jeles közszereplői közül többekhez hasonlóan Mossóczy is elkészíttette portréját (1. ábra) Martino Rotával, így ma is szemügyre vehetjük meglepően kifejező ábrázatát, s ennek alapján személyiségét is könnyebb elképzelni.³ A portré a 35 éves püspököt ábrázolja, bársonyruhában, kihajtott

¹ Előfordul a neve Moschoci, Moschocj, Moschoczi, Mossowczi, Mossoczius, Moschoczius és Mosshoczi formában is, tulajdon kézíráásával is erősen ingadozó helyesírásban.

² A kiadás a *Decreta, constitutiones et articuli regum inclityi regni Hungariae* címet viseli, és tartalmazza 1035-től 1583-ig, Szent Istvántól a pozsonyi országgyűlésig az összes magyar törvényt, rendeletet és országgyűlési határozatot. A munka oroszlánrészét Mossóczy végezte el, Telegdi a mutatókat készítette, a nyomdai előállítás és a szöveggondozást felügyelte (IVÁNYI Béla: *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése*. MTA, Budapest 1926). Lásd még legfrissebben Martyn RADY kiváló monográfiáját: *Customary Law in Hungary. Courts, Text, and the Tripartitum*. Oxford University Press, Oxford 2015 — közelebbről a 10. fejezetet („Codification after the Tripartitum”).

³ Martino ROTA: Mossóczy Zakariás arcképe (Inv. DG 2009/161), rézmetszet (Sammlungen Online, Sammlungenonline.albertina.at). Irodalom: GALAVICS Géza: „Személyiség és reneszánsz portré.

gallérral. Asztalnál ül, háta mögött balra könyvespolc, jobbra a Mossóczy-címer, alatta püspöki jelmondata: „A kegyelem kegyelmet szül”. Kulcsolt kezében kesztyűt tart, bal kezén ékköves gyűrű. Bajuszt-szakállt visel, frizurája divatos. Fejét némileg oldalra fordítja, tekintete a távolban. Balja az asztalra tett kapcsos könyvön nyugszik, körülötte tintatartó, toll, tollkés, porzó és egy szelet papír — egy humanista értelmiségi hivatásbeli jelvényei. Feltűnő, hogy az őt püspökként megnevező felirat dacára hiányozik minden, ami főpap voltára utalna: egyszerűen alkotó értelmiségiként ábrázoltatta magát, egy tudósportréval, amely azonban társadalmi rangját is világosan jelzi a címerrel és egyéb részletekkel.⁴

Mossóczy Zakariás a Turóc megyei Mosócon született 1542 májusában, nemesi családban. Rendkívül gyors egyházi karriert futott be, 20 évesen nyitrai kanonok, harmincévesen püspöki helynök, olvasókanonok, trencsényi főesperes és királyi tanácsos. 1573-tól tinnini címzetes püspök. 1578. április 12-ikétől váci megyéspüspök — a birtokiratok tanúsága szerint azonban mindvégig Nyitran maradt (püspöki székhelyét a török tartotta megszállva). 1582-ben áthelyezik a nyitrai székre. 1587. július 22-én hunyt el Bécsben, 45 éves korában.⁵

Mint látható, pályafutásuk a nála mindössze hét évvel idősebb Telegdiével időben s az egyházi hierarchiában is szinte teljesen párhuzamos, aktív felnőtt-koruk, hivatásuk és hivatalaik révén egymás közvetlen közelében működtek.

Ismeretlen magyarországi humanista portré: Mossóczy Zakariás arcképe”, in GALAVICS Géza — HERNER János — MONOK István (szerk.): *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. József Attila Tudományegyetem, Szeged 1990. 401–418. BUZÁSI Enikő: „Portrék, festők, mecénások”, in MIKÓ Árpád — VERŐ Mária — JÁVOR Anna (szerk.): *Mátyás király öröksége, Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)* II. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest 2008. 25–53 — közelebről: 29.

⁴ A portré felirata: [Z]acharias Mossoczy ep[iscopu]s Tinnien[is] et Consill[iarius] S[acrae] Caes[ar]eae[-]Regiae[que] Maies[t]atis ... aetat[is] s[ua] an[ni] XXXV, an[no] D[omi]ni MDLXXVII — Martinus Rota („Mossóczy Zakariás tinnini püspök, ő császári és királyi felsége tanácsnoka, harmincöt éves korában, 1577-ben”). Rota metszete dús tónusokkal, változatos, rendkívül sűrű vonalhálózattal dolgozik, a fények-árnyékok játékát minúciózusan érzékelteti — a késő reneszánsz portréművészet itáliai iskolázottságú, részletgazdag, kifejező remeke.

⁵ Alapvető Mossóczy-irodalom: IVÁNYI: *Mossóczy Zakariás...* (lásd 2. jz.) MIKÓ Gábor: „A magyar törvények első nyomtatott kiadása és Mossóczy Zakariás”, *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* CXXXVIII (2015) 145–164. LAKATOS Bálint: „Mossóczy Zakariás”, in KŐSZEGHY Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor VII.* (Lethenyi-Műgyűjtemény). Balassi, Budapest 2007. 465–466. Lásd még: SZARKA Gyula: *A váci egyházmegye és püspökei a török hódítás korában*. Vác 1947. (Vácegyházmegye Múltjából 4) 54–55, 127, 139, 147. Úő: *A váci püspökség gazdálkodása a török hódítás korában, 1526–1686*. Bev. MOLNÁR Antal. Vác Város Levéltára, Vác 2008. 85–86, ill. *passim*.

1. ábra. Mossóczy Zakariás püspök portréja, 1577 (Martino Rota)
Bécs, Albertina (Inv. DG 2009/161), 22,4 × 15,8 cm.

Mossóczy sokat időzött az érsekség ideiglenes központjában, Nagyszombatban (és mindketten ugyancsak sokat időztek Pozsonyban), de hivatalos lakóhelye, Nyitra is napi járóföldre (kevesebb mint 40 kilométerre) esik az utóbbtól.

Színes adalék a korszak emberének —és, mint látjuk, főpapjainak is— kivételesen hányatott életkörülményeihez: Mossóczy fennmaradt levelezésének, illetve a róla szóló forrásoknak tekintélyes hányada mindvégig, egészen Nyitrára helyezéséig rendezetlen anyagi helyzetéről szólnak: váci jövedelmeit —az egyházmegye a török részre esett— alig-alig tudta behajtani, nemegyszer

királyi segélyre, kölcsönökre szorult, amit jeles monográfusa, Iványi Béla alighanem némileg félreértelmez, amikor egyenesen arról beszél, hogy a püspöknek kenyérgondjai voltak, sőt, „koplalt”. Ez mai fogalmaink szerint valószínűleg túlzás, mindenesetre a hivatalához, feladataihoz méltó színvonalú életvitel fenntartása állandó gondot jelentett neki. Váci működésének nyomai szinte mind gazdasági jellegűek. Szerencsénkre többek közt az ilyen iratokról lehet biztosan azonosítani a püspök elég jellegzetes kézírását.

Mossóczy ritka pályafutását nyilvánvalóan nem csak családi kapcsolatainak köszönhette — minden kétséget kizáróan kivételes tehetség volt. A magas állásba került, művelt prelátus a pozsonyi humanisták köreiből állt kapcsolatban, Radéczy Istvánnal, Verancsics Antallal, Istvánffy Miklóssal, Zsámboky Jánossal, s a XVI. század egyik legjelentősebb magánkönyvtárát gyűjtötte össze, melynek nagy része meg is maradt az utókorra.⁶

A forrásról. Mossóczy az Oláh-féle 1560-as *Ordo et ritus* (a továbbiakban: „Oláh”), tehát történetünk idején a legfrissebb, a középkori hagyományt változtatlanul továbbörökítő esztergomi rituále⁷ egy példányához (2. ábra) fűzött 20 levélnyi függelék-et⁸ (a továbbiakban: „Mossóczy”), amelynek mindeddig nem szentelt kellő figyelmet a kutatás. 1853 óta ismert az újabb kori tudományosság előtt a forrás létezése,⁹ 1895-ben Ráth György közli is betűhív átirását,¹⁰ de nem vetette össze a Telegdi-féle *Agendarius* szövegével (T), és közleménye nem talált különösebb érdeklődésre.

⁶ Iványi már említett monográfiájában közli a Mossóczy-könyvtárról fennmaradt jegyzéket (hagyatéki leltár): 103–134. Többek közt a *Breviarium Strigoniense* 1524-es velencei kiadásának egy példányát köszönhetjük a Mossóczy-hagyatéknak: KOVÁCH Zoltán: „Mossóczy Zakariás nyitrai püspök esztergomi breviáriuma”, *Magyar Könyvszemle* LXXXI (1965/2) 164–167. Lásd még: Boross Klára: „A pozsonyi humanista kör könyvei az egyetemi könyvtár antikvagyűjteményében”, *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei = Annales Bibliothecae Universitatis de Rolando Eötvös Nominatae* XIII (2007) 157–186. SZÉKELY Júlia Anna: „A trencsényi humanista versírókör. Justus Lipsius ismeretlen levelezőpartnere: Koppay György”, *Irodalmi Szemle* XXVI (1983) 566–568.

⁷ A középkori hagyomány anyagát lásd kritikai kiadásban: VARGA Benjámint: *Obsequiale Strigoniense, 1490–1560*. Argumentum — ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport, Budapest 2016.

⁸ Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, RMK III. 474/1. péld. Ismereteink szerint az egri Főegyházmegyei Könyvtár gyűjteményéből került az OSzK-ba. Mossóczy püspök először is a nevével jelezte be a címlapra, tinnini címzetes püspökként, közvetlenül a könyvcím alá: *Gratia parit gratiam, episcopus Tinniensis, 1573, propria manu*. Majd öt évvel később a cím fölé, immár váci püspökként: *Zacharias Moschoci, episcopus Vaciensis, 1578. 13. Aprilis*. A kalendárium hónapjai alá disztichonos versikéket jegyzett, a loachim Camerarius-féle *Victus et cultus ratio, exposita quaternis in singulos menses versibus* alapján (a költői hajlamú főpapnak egyébként saját versei is ismertek). Beljebb megjegyzéseket tett a margón, betűjelekkel mintha a tételek sorrendjét módosítaná, áthúz, kiegészít, javít. A példány utolsó eredeti lapján Todoreszku Gyula (a XIX–XX. század fordulójának neves könyvgyűjtője) és neje, Horváth Aranka pecsétje látható.

⁹ A 20 levélnyi kéziratot függelékéről elsőként TOLDY Ferenc számolt be 1853-ban az *Új Magyar Múzeum* 520. oldalán „Egri szünnapok” című cikkében.

¹⁰ RÁTH György: „Egy magyar r. c. rituále a XVI. századból”, *Irodalomtörténeti Közlemények* V (1895) 65–108. (a példány egyéb széljegyzeteivel nem foglalkozott).

A függelék azóta egyáltalán említő szakirodalomban sok a teljesen téves és ellenőrizetlen állítás, ill. tarthatatlan föltevés, pl. hogy a Mossóczy-féle kézirat a Telegdi-Agendarius megfelelő részeinek fordítása volna.¹¹ A szöveget tudtunkkal azóta sem vetették alá módszeres vizsgálatnak, bár már többek érdeklődését felkeltette.¹² 1964-ben, a népnyelvű liturgia szerveződésekor némileg váratlan fordulattal felmerült legújabb kori hasznosításának ötlete is.¹³

A Mossóczy lendületes, egyenletes humanista *cursiva currens* kézírásával¹⁴ írott 20 levél ránézésre is egyértelműen tisztázta, amelyet az éppen forgalomban lévő rituáléba másolt bele ugyanaz a kéz, amely a példány kalendáriumába latin nyelvű versikéket írt be, tulajdonosi bejegyzést vezetett a címlapra, valamint margójegyzeteket és szöveg közbeni korrektúrajeleket szűrt be a latin temetési rítushoz. A különbség csak annyi, hogy ha latinul ír, jobban köti a betűket, az írástípus egyebekben teljesen azonos. (2. és 3. ábra)

Ebből két dolog következik: (1) maga a fordítás és szerkesztés nem ebben a példányban zajlott (eltekintve most a halotti szertartás mellett a margón olvasható, szerkesztésre utaló jelektől), alighanem külön füzetben, és ide már letisztázva került egy átnézett, szerkesztett anyag; (2) aligha képzelhető el bármi egyéb értelmes ok arra, hogy egy forgalomban lévő rituále végére tisztázatlanul hozzáírjanak néhány teljes ordót népnyelvű változatban, azon kívül, hogy ezeket tényleg használatra szánták — tehát nem a „Telegdi” előmunkálatait érhetjük tetten a kéziratban, mint azt korábban többen is föltételezték.

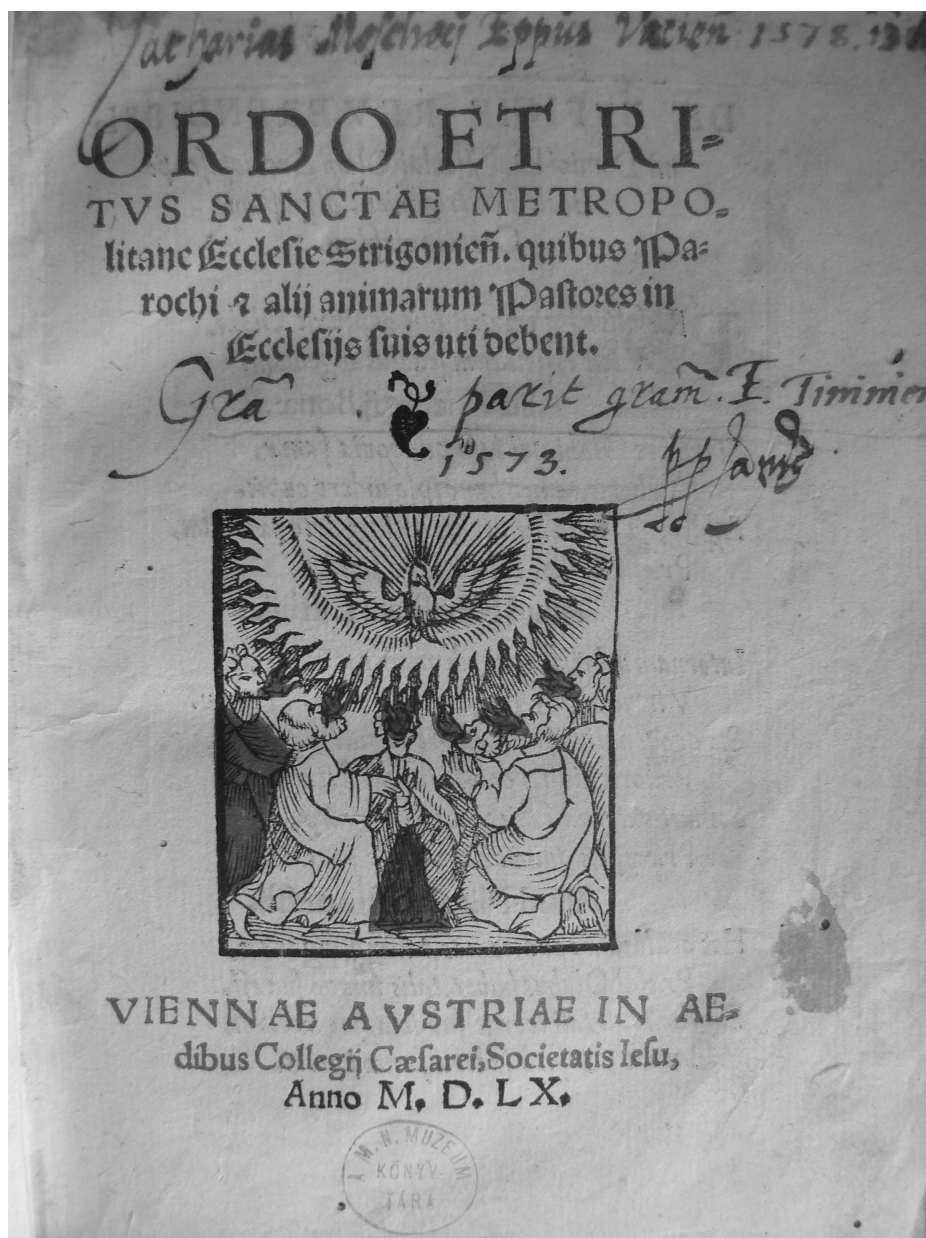
A használati célra utal az egységes tisztázati íráskép mellett a *custos*-ok lapenkénti alkalmazása is, ezek a hangos kiolvasás esetén biztosítják, hogy a szövegmondás zökkenőmentes lehessen — nem használatra szánt kéziratban az ilyesmi teljesen fölösleges lenne.

¹¹ Szinnyei egyenesen ezt írja „kézirati munkái” megjelölés alatt: „A Telegdi Miklós pécsi püspök által 1583-ban Nagyszombatban kiadott esztergomi Agendariusából a keresztelést, házasságkötést és a nőnek az esküvés, valamint a szülés után templomba vezetését tárgyazó fejezeteknek némi kihagyásokkal és pótlásokkal magyar fordítása” (SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái* I–XIV. Hornyánszky, Budapest 1891–1914. S. v. „Mossóczy Zakariás”. Az még csak hagyján, hogy Mossóczy függeléke nem fordítása az Agendariusnak, Szinnyei figyelmét ráadásul elkerülte a keresztelés és az esketés közé illesztett egész áldoztatási fejezet.

¹² Kónya Franciska a magyar nyelvű esketési beszédekkel foglalkozó tanulmányában tárgyalja a függelék esketési ordóját, és megemlíti, hogy jelenlegi tudásunk szerint itt fordul elő először a házassági eskü népnyelvű formában, magyarul: „Magyar nyelvű esküvői beszédek és köszöntők a 16–18. századból”, in *Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*. Szerk. BÁTHORY Orsolya — KÓNYA Franciska. MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, Budapest 2016. (Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok 12) 209–222.

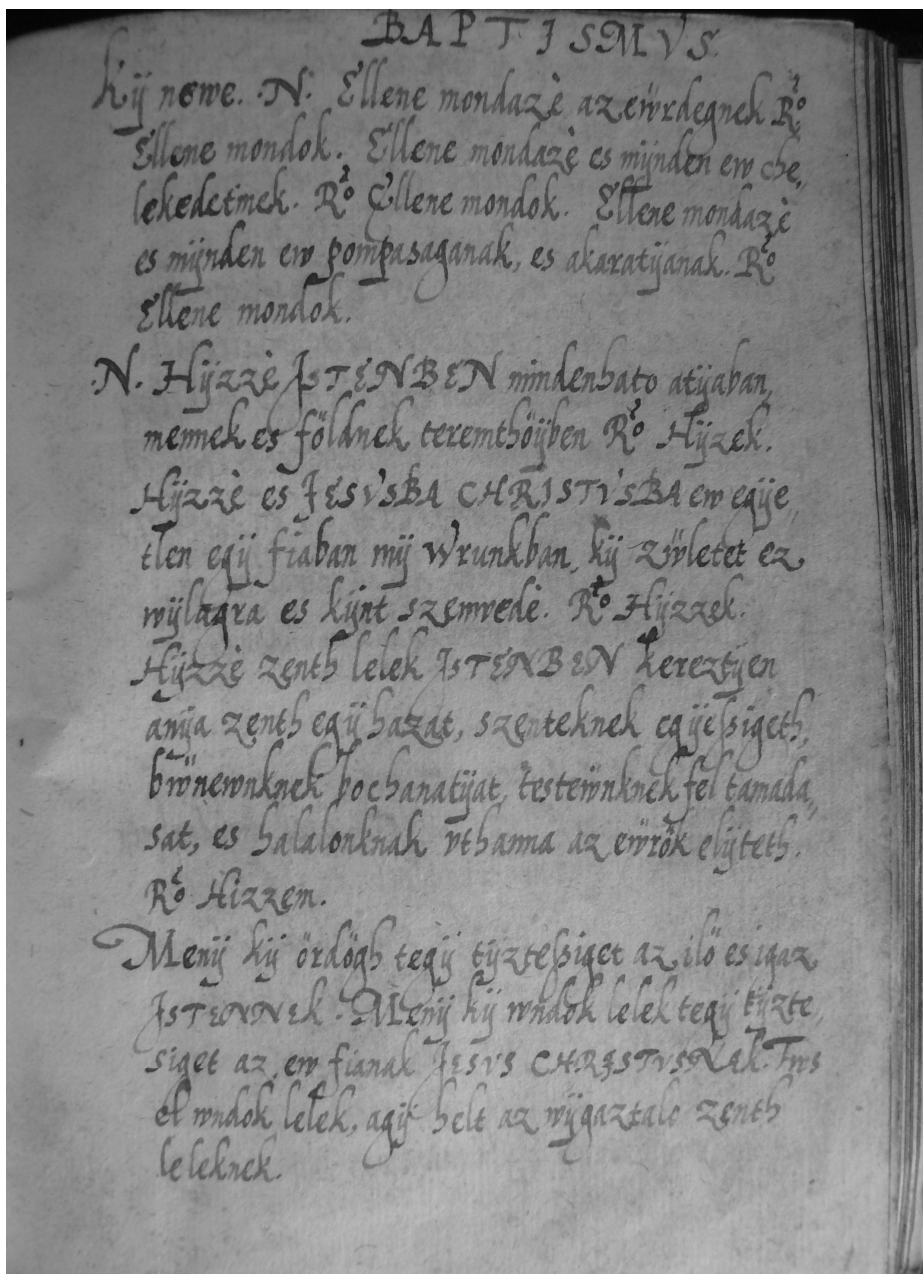
¹³ JUHÁSZ Péter: „A liturgikus reform megalapozása”, *Vigilia* XXIX (1964) 327–340 (336–337).

¹⁴ A korszak írástípusairól lásd többek között: MADAS Edit: „Műfaj – írástípus – anyanyelvűség. Előtanulmány a magyar nyelvemlékek paleográfiájához”, in *Írástörténet – szakszerűsödés. A Hajnal István Kör velemi konferenciája* (1992. szeptember 10–12.). Hajnal István Kör — Vas Megyei Levéltár, Szombathely 2001. 17–26. GHERDÁN Tamás: *Írástípus és helyesírás 16. századi misszilisekben* (kézirat). Elérhető online az ELTE EDIT Digitális Intézményi Tudástárában.

2. ábra. Mossóczy püspök tulajdonosi bejegyzései az Ordo et rítus saját példányának címlapján. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, RMK III. 474/1. péld.

A fotókat az OSzK Régi Nyomtatványok Tára jóvoltából közölhetjük (Fehér István).

3. ábra. A kéziratot függelék első oldala (1^r) a keresztelési ordó elejével.

A liturgia normák szabta világában egy ilyen, minden bizonnyal megfelelő jóváhagyás nélküli kezdeményezés önmagában is döbbenetes.

A „Mossóczy” három ordóból áll mindösszesen: az első a keresztelésé és azzal kapcsolatos szertartásoké, a második az áldoztatásé, a harmadik az esketésé. Felmerül a kérdés, hogy miért éppen ezekből áll — amennyiben immár önálló rituálékísérletként szemléljük az anyagot. Ebben a háromban benne van az emberi élet nagy korszakhatárait kísérő két szertartás (keresztelés és esketés), és a hitújítás korában osztály alá kerülő áldoztatás (amelyet egyébként az „Oláh” nem közöl), tehát a temetési szertartást és az ahhoz tartozóakat kivéve a három talán legfontosabb rítus — és említettük, hogy a példányban éppen a gyászszertartás lapjait látta el a margón átszerkesztésre utaló megjegyzésekkel Mossóczy.¹⁵

A három keresztelési ordó tételsorának futólagos összevetéséből is egyértelműen kiderül, hogy a Mossóczy semmiképpen sem a Telegdi egy változata vagy kivonata/fordítása, ez a viszony bonyolultabb. Bizonyos mértékig mindkettő az Oláhból indul ki (a Mossóczyban van olyan anyag, amely a Telegdiben már nincs meg, az Oláhban még megvan), de mindkettőben van az Oláhtól független anyag is. Ezt az értékelést egy külső filológiai érv is támogatja: elképzelhetetlen, hogy Mossóczy a nyomtatott Telegdi birtokában látott legyen neki az eggyel korábbi rituále egy példánya preparálásának és a saját népnyelvű ordóit közlő tisztázat független hozzáillesztésének. Ennek egyszerűen semmi gyakorlati értelme nem lett volna. A Mossóczy *terminus ante quem*-je tehát 1583, a Telegdi első kiadásának megjelenése. Egészen furcsa lenne, hogy két, egymás közvetlen közelében tevékenykedő, baráti és munkatársi viszonyban lévő főpap egymástól teljesen függetlenül lásson neki egy új rituále előmunkálatainak. Összekapcsolta őket sok más egyéb, a közös ügyek, közös műveltség és közös érdeklődés mellett a közös pártfogó, Oláh Miklós személye iránti hűség és hála is.

Mielőtt néhány példát látnánk a Mossóczy anyagából, szót kell ejteni a legfontosabb felmerülő problémáról, a *népnyelvűségről*, amely a liturgikus közegben bizonyos mértékig kezdettől fogva feltételezhető, mármint attól kezdve, hogy a liturgia által használt liturgikus nyelv elvált a hívek által értett és használt nyelvtől. A magyarországi liturgiátörténetben ez a kettősség eleve adott. A kérdés tehát nem az, hogy mikor „jelenik meg” a népnyelvűség a liturgia közegében (gondoljunk csak a Halotti beszédre, és különösen annak Könyörgésére),

¹⁵ Jelzései további vizsgálatot igényelnek, helyenként nem teljesen egyértelműek. Egy szakaszban latin betűkkel számozza be a tételeket, a következőben görög betűkkel, de ugyanaz a betűjelzés több tétel mellett is szerepel, illetve bizonyos megjegyzések itt-ott a margóra kerültek. A 27. lapon például kihúzza az Oláhnak azt az egyetlen rubrikáját, amely valóban ellentmondásos: *tunc aspergatur aqua benedicta et turificetur et ad ecclesiam portetur cantando*. Ezt az utasítást egy hosszabb szakasz követi, amely minden jel szerint még a halottas háznál zajlik, és egyáltalán nem visznek senkit sehová, se *cantando*, se anélkül, majd következik a halottmosdatás, majd ez a rubrika: *hic defunctus in ecclesiam portetur, cantando*. A látszólagos vagy valódi ellentmondás többféleképpen is feloldható (és nem is ez az egyetlen ellentmondásos elem a szertartás rubrikáiban), az egyik megoldás az, amit Mossóczy alkalmaz: törölni az első rubrikát.

hanem hogy milyen keretek között, illetve mikor és milyen mértékben kaphat hivatalosan is helyet abban, mikortól számíthat a szent nyelven elhangzóhoz hasonló rangú, rögzített szövegnek.¹⁶ A lelkipásztorkodó papság nyilván mindig a hívek által beszélt nyelven magyarázta el azt, aminek megértésére szükség van egyes rítusok elvégzéséhez, de ezt leginkább a liturgián kívül tette — előtte, utána, kisebb részben (gyónás, esketés, keresztelés esetén) a szertartásba iktatva.¹⁷ Ha ehhez rendelkezésére álltak is írásos minták (ilyenek maradtak fenn, többek közt a híres „gyulafehérvári sorok” prédikációvázlata, glosszák, szómagyarázatok), a rögtönzésszerűség maradt uralkodó ezen a téren, amit éppen az mutat jól, hogy ezek a szövegek nem kerültek be a liturgikus szerkönyvekbe.

Az azonban valóban páratlanul radikális lépés, amelynek sem előzménye, sem folytatása nincs (vagy alig, illetve sokkal később), hogy Mossóczy rituáléja az Isten–ember relációban elhangzó, és a kifejezetten performatív szövegeket, amelyek a szent cselekményt megvalósítják, azaz a liturgikus szövegek e legmagasabb rangú rétegeit is népnyelvűsíti (ezt még a Halotti beszéd Könyörgése sem teszi meg). Ez egyedülálló.

A szentségek esetében a katolikus tanítás a szentségek gyümölcsöző vételeéhez szükségesnek tekinti a szentségben részesülő valamilyen szintű együttműködését, hitét, felkészültségét is. Teljes bizonyossággal föltételezhetjük tehát, hogy ha nem is maradt írásos nyoma például népnyelvű keresztségi katekizisnek az Árpád-korból, a gyakorlatban ilyesminek léteznie kellett. Az egyes

¹⁶ „A szertartás-rendben rögzített egyes latin szövegeket az egyházi értelmiségiek szóról szóra lefordították magyarra, és a magyar szóbeliségben ugyanolyan rögzített szövegek lettek belőlük, mint latin eredetűek voltak az írásbeliségben. Volt közöttük, amit csak a papnak kellett megjegyeznie, volt, amit a hívőnek is. A Hiszekegy és a Miatyánk középkori fordításának alig változott szövegét a keresztyének máig megtanulják a hittani képzés keretében.

A liturgiában rögzítetlen népnyelvű szövegeket viszont, mindenek előtt a szentbeszédeket, eleve népnyelven, rögtönzésszerűen hozták létre. Ennek az eljárásnak is latinul írott szakkönyvek – segédanyagok: exemplum-tárak, prédikációminták és -vázlatok – képezték alapját (BÁRCZI I. 2007), de a végleges megfogalmazás az élő szó sebességével, eleve magyarul, a beszéd elpredikálásának időtartama alatt ment végbe.” (HORVÁTH Iván: *Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak*. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest 2015. 22–23.) Lásd még a „második szóbeliség” modelljéről, ill. a korai magyar irodalom kétnyelvűségéről: TARNAI Andor: „A kezdetektől a felvilágosodásig”, in Sötér István (szerk.): *A magyar kritika évszázadai I. Rendszerek*. Szépirodalmi, Budapest 1981. 11–247. TARNAI Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Akadémiai, Budapest 1984. BÁRCZI Ildikó: *Ars compilandi. A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata*. Universitas, Budapest 2007. (Historia Litteraria 23).

¹⁷ A tanulás nyelvétől szolgáló latin írásbelisége mellett hamar ki kellett alakuljon egy előbb vékony, azután egyre szélesebb párhuzamos magyar írásbeliség is. A liturgia körüli népnyelvű írásbeliség korai bizonyosságai közül való pl. az ún. „gyulafehérvári sorok” (~1310), egy rövid latin prédikációvázlat magyar fordítása. Ilyen tanú voltaképpen maga a legkorábbi ismert magyar szövegemlékünk, a Halotti beszéd is (1200 előttről), egy sírhatételi beszéd mintája. Az anyanyelvi prédikálást segítő glosszák, szómagyarázatok is maradtak fenn. Lásd erről bővebben: A. MOLNÁR Ferenc: *A legkorábbi magyar szövegemlékek*. A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Klasszika-filológiai Tanszék, Debrecen 2005. Uő: „A korai magyar írásbeliségről, a legkorábbi magyar szövegekről”, *Magyar-szak.uni-miskolc.hu* — „Szakirodalom”, ill. „Nyelvtörténet” címek alatt. MADAS Edit: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből. A kezdetektől a XIV. század elejéig*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 2002.

szentségi rítusokon belül ilyen érintett szakasz minden olyan párbeszéd, amely egyes szentségek kiszolgáltatását megelőzi („skrutínium”). Ha elhangzottak is ezek a szakaszok latinul a szertartásban, bizonyosra vehetjük, hogy az érintetteknek előszóban lefordították tartalmukat, de legalább a lényegüket. Ilyen a keresztelési párbeszéd („Ki neved...? Ellene mondasz-e az ördögnek?” stb.), a házasságkötési („Szereted-e e jámbor legényt...?” stb.), a gyónó formulák („Gyónom Uram Istennek...” stb.), a vezeklő feloldozása („Isten tégedet úgy segéljen...” stb.) és az áldoztatás formulái („Uram, nem vagyok méltó...” stb.). Hasonló népnyelvű szövegekre van nemzetközi példa is, ilyen a fuldai bűnbánati formula vagy a Red Book of Darley angol keresztelése.

A Telegdinél messze radikálisabb tehát a Mossóczy: az előbbi ugyan szintén közöl terjedelmes népnyelvű prédikációmintákat (nem liturgikus szövegeket!), de magában a liturgikus szövegben szigorúan csak a népre tartozó dialógusokat népnyelvűsíti, egyebekben latin marad, és ez lesz majd az újkori rituáléra nézve is a meghatározó irány és arány, erre halad a Pázmány-féle rituále is — és ugyanez figyelhető meg nemzetközileg is, Trident előtt és után.¹⁸

A Mossóczy és a Telegdi népnyelvű szövegeiről a fentiek fényében nagy biztonsággal föltételezhetjük, hogy nem egy alkotógárda „magyarította” őket hirtelen elhatározásból, nem egy „népnyelvűsítési kampány” eredményeként álltak elő — még ha a népnyelvűség kérdése témája volt is a hitújítás korának, és már a huszita mozgalmak követelései közt is szerepelt.¹⁹ Évszázados gyakorlat állhat e szövegek mögött, részben minden bizonnyal már jóval korábban is léteztek, legalább elemeikben (például a népnyelvű Miatyánk), szóban hagyományozva és kéziratos füzetek formájában tárolták és használták őket a plébániákon, és történetünk idején már alighanem valamiféle egységesülési folyamaton is átment ez a latinnal párhuzamos népnyelvű liturgikus hagyomány.²⁰

A Mossóczy még egy tekintetben „bátrabb” reformanyag, mint a Telegdi: addig páratlan bátorsággal szerkeszti a rendelkezésére álló, alapvetően a középkori hagyományt őrző anyagot: erőteljesen karcsúsít (a Telegdiben majd a halottas ordó lesz példa ilyen durva karcsúsításra), de vigyázattal teszi, működése nyomán kerek ordó marad hátra, amelyben minden fontos szerkezeti

¹⁸ A szent nyelvek és a fordítás problematikájához lásd HANULA Gergely értekezését: *Anyaszentnyelvoünk*. Argumentum — Pápai Református Teológiai Akadémia — ELTE BTK Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport, Budapest, 2016.

¹⁹ A népnyelvű-anyanyelvű liturgia mint a hitújítás követelése és vívmánya természetesen nem maradt hatástalan a katolikus reformációra sem, és a korszakban kiadott más szerkönyvekre sem. Bárh részletes listát közöl a hasonló jelenségeket mutató európai katolikus szerkönyvekről: BARTH Dániel: *Esküvő, keresztelő, avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon*. MTA–ELTE Folklor Szövegelemzési Kutatócsoport, Budapest 2005. (Szövegek és Elemzések 1) 227–236.

²⁰ „Valamikor és valahogyan meg kellett formálódnia az évszázadok homályában annak a liturgikus nyelvnek, amelynek birtokában az 1540-es évektől (látszólag hirtelen) képesek voltak egyes kiválóan képzett egyházi személyek, liturgusok arra, hogy akár már a következő ünnepen magyarul misézzenek.” *Nagyszombati Aenarius. Magyar nyelvű szertartási betétek az esztergomi rítusból, 1583, 1596*. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és a kísérő tanulmányt írta FEKETE Csaba. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2011. (Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár. Kiadványok 11) 10.

elem képviselve van. A középkori hagyomány, illetve a nyugati szerkönyvekre jellemző normatív szemlélet és teljességre törekvés²¹ felől nézve főként ez a karcsúsító szerkesztői működés, a bátor, „alkotói” hozzáállás a döbbenetes — a liturgia az idők során bővülni szokott, karcsúsodni ritkán. Nehéz szalonképebb magyarázatot találni: úgy tűnik, a szűkítést végző főpap valóban csak azt tartotta lényegesnek és megtartásra érdemesnek, amit meghagyott. Telegdi Oláh érsek személyesen szentelte pappá 1558-ban, tehát gyakorlatilag teljes addigi papi működése során az Oláh-féle könyvet használta rituáleként. Alighanem a gyakorlatból jutottak arra a következtetésre mindketten, Telegdi és Mossóczy is, hogy a középkori temetési anyag irreális méretű. De nehéz nem látni a hitújítás korának eget-földet rázó hatását is abban, hogy a liturgia masszív tömege ilyen változásoknak lehetett kitéve.

Mossóczyé az elsőség egy más tekintetben is: elsőként közöl buzdító beszédet a rituále anyagába illesztve: az egyik az általa „Úr vacsorájának” nevezett Eucharisziával foglalkozik (~10 perces, retorikai szerkezetét tekintve kérdés-válasz rendszerű, kateketikus beszéd),²² a másik a házassággal (~5 perces). Mindkét beszéd stílremek.

A Mossóczy a fordítás-szerkesztés feladatához is eléggé szabadon áll, helyenként inkább mondhatnánk átköltésnek, átfogalmazásnak, parafrázisnak az eredményt. Egy példa az esketési ordóból (Or. *Respice ... super hanc conventionem*):

Respice, quaesumus, Domine, super hanc conventionem de caelo sancto tuo, et, sicut Tobiam et Saram, angelo pacis comitante, protegebas, ita et istos a mortifera daemonum infestatione protegas, et ab eis mentis et corporis adversitates repellas, ut, munimine tuo protecti, laudent nomen tuum sanctum, quod est benedictum in saecula saeculorum.

Tekints, Uram, könyörgünk tenéked, mennyekből erre az gyülekezetre; és miként bocsátál a te angyalodat, békességes Rafaelt Tóbiásnak és Raguél leányának, Sárának, azonképpen méltóztassál bocsátani te szent áldomásodat ez személyekre, melyek te szent színed előtt állnak, hogy a te akaratodban megmaradjanak, és a te szeretetedben éljenek, vénhedjenek, szaporodjanak, napoknak sokaságában.²³

²¹ Ez alatt azt értjük, hogy a szerkönyvek mindig az eszményinek tekintett állapotot, a normát közlik, és ritkán reflektálnak arra, hogy a gyakorlatban, ha valamiért szükséges, mit lehet rövidíteni vagy elhagyni egy-egy szertartásból. A halotti rítusról is tudjuk, hogy a gyakorlatban, különösen tömeges halálozások esetén akár teljes szakaszai is elmaradhattak (például a halottas háznál zajló részek vagy megfelelő énekes szolgálat híján a temetési menetet a sírhoz kísérő rész), de az ebben a logikában fel sem merülhet, hogy a hézagos gyakorlat visszahasson a normára. A norma akkor is teljes marad, ha ritkán kerül rá a maga egészében sor.

²² Alighanem véletlen egybeesés, mindenesetre a Telegdi egyedül az áldoztatás előtt nem intéz szokásos terjedelmű beszédet a jelenlévőkhöz, csak egy viszonylag rövidebbet, s így a Mossóczy szépen pótolja ezt a hiányt. Esketési beszéd tekintetében nem mutatkozik ilyen hiány, a témának a Telegdi két nagyobb lélegzetű buzdítást is szentel.

²³ Itt kell köszönetet mondanunk Lovas Borbálának, aki a magyar szöveget gondozta.

Ilyen átköltésre akad még példa a három rövid ordóban.

A „laza” szövegkezelés legszélsőségesebb példája a „szülő nő bevezetése a templomba” szertartás három zsoltárában két helyen is előforduló krisztianizálás: az *Ecce, non dormitabit neque dormiet, qui custodit Israel* vers a Mossóczyban így hangzik: „Íme, nem szunnyadoz, nyugoszik, és nem aluszik, ki őrzi az keresztyéneket.” Abban ugyan semmi meglepő sincsen, hogy az Egyház Izráellel azonosul mint annak örököse, a „lelki Izráel”, ezt azonban visszamenőlegesen a keresztyénekről mit sem tudó Ószövetségben nem szokás érvényesíteni — még ha a zsoltár ez esetben nem szentírási idézet is, hanem a liturgia közegében működő szöveg, olyan szöveg, amelyet az Egyház sajátjának tekint. Kimondottan érdekes irány a parafrázisban.

A *Beati omnes qui ambulant* zsoltár pedig kap egy, a bibliai filológiában eladig ismeretlen toldalékverset:

Áldjon meg tégedet az Úristen * minden hívő keresztyének között.

Bizonyos tételeknek nem találtuk latin mintáját, több esetben is felmerül a gyanú, hogy eredeti fogalmazvánnyal van dolgunk. A házassági ordóban például a gyűrűk felhelyezésekor a celebráns a következőket mondja:

Valakiket az Úristen össze szerkesztett, ember el ne válassza azokat.

A cselekményeket kísérő formulák szabad, ötletes alakítására van példa más kortárs és későbbi, hazai és külföldi forrásokban is. A mondat a nászmise evangéliumának utolsó mondata, itt kreatívan formulaként alkalmazva. Ugyancsak példa nélküli az a némiképp didaktikus formula, amellyel a frissen megkötött házasságot a celebráns kész tényként kihirdeti:

Miért hogy ez jámbor ifjú, ez N., és ez jámbor személy, ez N. egymás akaratjából egyik a másikat házastársul vette, és ez nyilván mind Istennek, mind embernek előtte, és egymásnak kezet, gyűrűt és hitet adtanak, tökéletes házasságnak bizonyosságára és senki az ő házasságukat nem ellenzette volna. Azért hirdetem és jelentem én is őket bizony és igaz házasoknak igazán házasultaknak lenni, Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében.

Feltűnő, hogy a többször előforduló formulákat, konklúziókat nem igyekszik egységesíteni, a doxológia pl. három egymást követő zsoltár végén három különböző szövegezésben szerepel, ismétlődő verzikulások sincsenek egyeztetve korábbi előfordulásaikkal, az *Oremus* hol „Könyörögjünk”, hol „Imádkozzunk” stb. Mintha a népnyelvű variánst nem érzékelné olyan tartósnak, mint a szent nyelven mondott szöveget.

Szó szerinti átvételről semmiképp nem beszélhetünk Mossóczy és Telegdi között: a közös részek szövegezése eltérő. Mossóczy feltűnően takarékos mindenütt (példa az esketés előtti skrutínium), a nyelvjárása pedig ö-zős. (Megjegyzendő továbbá, hogy kortársához, Telegdihez, majd Pázmányhoz, Káldi-

hoz hasonlóan „keresztyén”-t ír, „nyelvjárási” jelenséggént, jól mutatva, hogy az évszázadokkal későbbi felekezeti nyelvi megoszlás nem vetíthető vissza a hit-újítás korára, és a vitás eltérés „magyarázata” értelmetlen.)

Sacerdos: Ki neved?

Sponsa: Katalin *vagy:* N.

Sacerdos: N., a te keresztyén hitedre Téged is kérlek, N., szeretted-e kérdlek tégedet, mondd meg igazán, és akarod-e ez jámbor ifjat, ez N.-t nem köteleztetted-e magadat másnak vala- törvény[es] férjül magadnak? kinek házasságra e jámbornak kívüle, *ostendendo sponsum* avagy nem tettél-e egyébnek fogadást, hogy házastársul hozzá mennél?

Sponsa: Nem.

Sacerdos: Szeretted-e e jámbor legényt?

Sponsa: Szeretem.

R. Akarom és szeretem.

Sacerdos: Akarsz-e házastársul hozzá menni?

Sponsa: Akarok.

Sacerdos: Mégis hitedre kérdlek, nincsen-e tiköztetetek valami atyafiság, sógorság, komaság, avagy egyéb oly dolog, ki miatt házasságra egybe nem adhatnátok?

Sponsa: Nincsen.

Sokkal valószínűbb, hogy mindketten ugyanabból a nyomtatásban el nem érhető közös forrásból merítettek: századok istentiszteleti gyakorlatának szóbeli hagyományából, s a maguk szerkesztésében és szövegezésében adják közre. Az eltérések közt feltűnő például, hogy a keresztelési skrutínium elején a Mossóczy (mindkétszer) E/3-ban kérdez rá a gyermek nevére („Ki neve?”), majd a hagyományos módon közvetlenül a gyermekhez intézi E/2-ben a kérdéseket, melyekre persze az ő nevében a keresztszülők felelnek.

Izgalmas téma lenne a két szín alatt áldoztatás kérdése —Mossóczy Telegdihez hasonlóan a két szín alatti áldoztatást közli normaként—, a XVI. századi egyháztörténetnek ez a kifejtésre váró alfejezete azonban a jövőre marad.

*

Zárszóként egy szempontot ajánlanánk megfontolásra. A népnyelvűsítés kérdését a liturgiában szokás egyszerűen úgy fogni fel, mint a „fejlődés” szükségszerű irányát, amelynek esetleg egy ideig (akár korszakokon át) az egyházi felsőbbbség mereven ellenáll, majd „megadja magát”.

Fel lehet azonban fogni úgy is, mint a kezdetektől állandó igényt arra, hogy a szentséget körülvevő falak egyikét lebontva azt könnyebben megközelíthetővé tegyük — a szent nyelv mint akadály elhárításával.

Mint látjuk, ilyen igény hibátlanul ortodox főpapokban is felmerülhetett. Az már más lapra tartozik, vajon a szentség valóban könnyebben hozzáférhető lesz-e ezen akadály elhárultával.

Végezetül felmerül a jogos kérdés, vajon milyen körben terjedhetett el és lehetett használatban a Mossóczy mint keresztelési-esketési és áldoztatási reformrituále. Tekintettel arra, hogy szerzője megyéspüspök, akinek 1573 és 1587 között a nyitrai, közben egy ideig a váci egyházmegye liturgikus életére volt meglehetősen befolyása, aligha föltehető, hogy pusztán magáncélra alkotta volna művét, ha az kéziratban maradt is. A Telegdi 1583-as megjelenése után ki nyomtatása és hivatalos terjesztése nyilván szóba sem jöhetett volna az Esztergomnak alárendelt nyitrai egyházmegyében. Az *Agendarius* elé illesztett dekrétum záró szakasza világosan beszél erről (saját fordításomban):

Titeket együtt és külön-külön is intünk az Úrban, s akit lehet, az üdvösséges engedelmesség erényére bízunk, hogy a jelen könyv előírásait betartsátok, és az abban foglalt szertartási rendelkezéseket szorgalmasan megtartsátok. Méltó ugyanis, hogy ennek a főegyházmegyének és tartományának az egyházai, illetve azok kormányzói az esztergomi érseki széket mintegy *anyját és tanítót* kövessék, vele rítusban és az istentisztelet rendjében egyetértsenek, és hozzá igazodjanak.